

החלומות בסיפור יוסף

מאת

מנשה דובשני

ל"ו, ב), אבל כנראה שיעקב ובניו עסקו גם בעבודת אדמה, כמו יצחק². מכל מקום, יכול היה יוסף לראות בסביבתו ב"עמק חברון" (י"ד) גידול תבואה על ידי איכרים כנעניים. בלילה היה יוסף מביט השמימה (כמו אברהם — ט"ו, ה), ורואה את הירח ואת מערכות הכוכבים.

ברם, בשני החלומות רואה יוסף לא תמונות סטטיות, טבעיות, אלא פעולות; בשני החלומות ישנה תנועה, והפעולות הן בלתי טבעיות, אפילו מנוגדות לחוקי הטבע. בחלום הראשון יש שלוש פעולות מתמיהות, ולפני כל אחת מהן מופיעה המלה "והנה". אפילו אם לא הפתיעה את יוסף העבודה החקלאית כשהיא לעצמה, היתה אולי הפתעה בעבודת המשותפת של כל שנים עשר האחים יחד; מכל מקום, שתי הפעולות האחרות ודאי מפתיעות ובלתי טבעיות: "והנה קמה אלומתי וגם ניצבה" — אין אלומה יכולה לקום מכוח עצמה ולהתיצב איתן. "והנה תסובינה אלומותיכם ותשת חוין לאלומתי". ודאי שאין בכוחן של אלומות להסתובב ולהשתחות. אלומתו של יוסף עומדת במרכז, "בתוך השדה", והאלומות של האחים סובבות ומשתחות לאלומתו. בשני החלומות קיימת תנועת ההשתחות.

גם בחלום השני, השמש, הירח והכוכבים הם תופעה טבעית, אבל איך יכולים הם להשתחות? אולי התכוון יוסף לא לכוכבים

סיפור יוסף כולל שישה חלומות המופיעים בשלושה זוגות:

שני חלומות יוסף בנערותו, שני החלומות של שרי פרעה ושני החלומות של פרעה. נעיון תחילה בחלומות יוסף.

א. חלומות יוסף

יש בספר בראשית חלומות מסוגים שונים: "סולם יעקב" הוא חלום בעל משמעות אישית, לאומית ודתית; פרעה חולם על בעיות הכלכלה המצרית; ואילו חלומות יוסף הם בעלי משמעות אישית בלבד. הם גותנים ביטוי ציורי לאגואיזם, לגאווה, להתנשאות ולשאיפות הגדלות והשלטון של יוסף, הם מביעים את המשאלות הגנוזות שבלבו. בחלום הראשון: "והנה אנחנו מאלמים אלומים בתוך השדה, והנה קמה אלומתי וגם ניצבה, והנה תסובינה אלומותיכם ותשתחווין לאלומתי" (בראשית ל"ו, ז). בחלום השני: "הנה חלמתי חלום עוד, והנה השמש והירח ואחד עשר כוכבים משתחווים לי" (שם, ט).

בשני החלומות מופיעה המלה "והנה", המביעה את יסוד התמיהה וההפתעה שבחלום¹. בשני החלומות לקוחה התמונה מחיי היומיום הטבעיים, ואין בה שום דבר דמיוני, או בלתי טבעי (בניגוד לחלומות אחרים, כגון: סולם יעקב). ניתן לשער כי יוסף חי בהווה זה. ביום עסק בצאן ("היה רועה את אחיו בצאן" —

1 "מלה זו נשנית בסיפור החלום כמה פעמים כדי לצייר גודל תמיהתו של החלום" (א. כהנא, פירוש מדעי לסי' בראשית, תרס"ו, ירושלים, תשכ"ט, עמ' 116).

2 "מכאן שעסק יעקב גם בחקלאות, כמו יצחק אביו, אף כי עיסוקו העיקרי היה בגידול בהמות, אך אל נכון מעיר הרמב"ן "כי הראוהו שעל ידי אלומות ותבואה ישתחו לו" — ד. צ. הופמן, פירוש לסי' בראשית, כרך ב', בני ברק, 1971, עמ' תקסד.

מנשה דוב שני

[2]

נהגו ללבוש בתקופת המקרא בני מלכים ונסיכים (תמר בת דוד, למשל — שמואל ב' י"ג, יח), ואחי יוסף ראו בכתנות זו סמל מוחשי של הֶלְלִייתו לטובה. לכן גם ביצעו בה את מעשה נקמתם, לאחר מכירת יוסף (לא—לב).

נוסף על שלוש הסיבות הנזכרות באו החלומות והגבירו את שנאתם. קשה להבין לשם מה היה צריך יוסף לספר את חלומותיו, ולא שמרם לעצמו, אבל התנגותו בשלב זה של חייו, בהיותו גער מפונק ומופלה לטובה על ידי אביו, אינה מעידה על צניעות וענוה, אלא על גאווה ויהירות, ואפילו על חוסר פקחות⁴. עתיד יוסף לשנות את תדמיתו ואת מידותיו, לאחר עומדו במבחנים קשים של יסורים ופיתויים.

מעניין שבשני החלומות לא יוסף עצמו הוא הפותר את משמעותם, אף-על-פי שודאי הבין את הנמשל. בחלום הראשון פותרים אחיו את החלום. הם אומרים לו בכעס: "המלוך תמלוך עלינו? אם משול תמשול בנו?" הם הבינו אפוא את החלום כנבואת התנשאות ושלטון עליהם. המספר שם כאן בפי האחים רמז ראשון למה שעתיד להתרחש, כאשר יהיה יוסף שליט על ארץ מצרים. המלים "שנא וישנאה" מופיעים בפיסקה זו שלוש פעמים ד, ה, ח).

לא נאמר כי את החלום הראשון סיפר יוסף לאביו. את החלום השני סיפר אביו ואל אחיו⁵. שהרי בחלום הראשון אין אלוהה המייצגת את אביו, ואילו בחלום השני מובן מיד כי השמש מייצגת את האב. מאחר שרחל לא היתה עוד בחיים, אפשר היה לפרש את הירח כמייצג את בלהה, שפחת רחל, שודאי גידלה את יוסף, או את לאה, אשת יעקב⁶. מעניין כי בחלום השני לא האחים הם הפותרים את החלום, אלא

בודדים, אלא לקונסטלציות של כוכבים. החלום השני, שמשמעותו דומה כל כך לחלום הראשון מחזק את אמינותם של שני החלומות³. ואמנם, עתיד יוסף לפרש לפרעה את חלומי השני כחיוזק לחלומי הראשון: "ועל הישנות החלום אל פרעה פעמיים, כי נכון הדבר מעם האלהים, וממהר האלהים לעשותו" (מ"א, לב). לכן התיחסו האחים אל חלומות יוסף בחרדה ובפחד עמוק, שמא יתגשמו. אמנם, "אין מראים לאדם בחלום אלא מהרהורי לבו", אבל הופעת שני חלומות דומים בעלי משמעות אחת מעוררת את החשש כי יש בהם "הבטה לפנים" אל מאורעות אשר יתרחשו ויתגשמו בעתיד. חלומות יוסף אינם רק ביטוי למשאלות לבו הגנוזות, אלא ביטוי ציורי למה שאכן יתרחש בעתיד, וכך אמנם נתפסו חלומות יוסף על ידי אחיו, ו"אביו שמר את הדבר", כלומר: זכר את הדבר, ציפה שהחלום יתגשם, ואולי אף רצה בכך.

הפחד מפני התגשמות החלום בעתיד עשוי לבאר לנו את התבדל בתגובת האחים בין החלום השני לראשון. בפסוק הנאמר: "ויהלום יוסף חלום ויגד לאחיו, ויוסיפו עוד שנוא אותו". ובכן השנאה ליוסף היתה קיימת גם לפני סיפור חלומותיו, והיא נבעה משלוש סיבות: ראשית, אהבתו היתירה של יעקב ליוסף: "וישראל אהב את יוסף מכל בניו, כי בן זקונים הוא לו"⁷. הוא אהב את יוסף אפילו יותר מאשר את בנימין, שה"תואר "בן זקונים" מתאים לו יותר מאשר ליוסף, כנראה משום שבלידת בנימין מתה רחל, אשתו האהובה. "ויראו אחיו כי אותו אהב אביהם מכל אחיו וישנאו אותו, ולא יכלו דברו לשלום"⁸. שנית, "ויבא יוסף את דיבתם רעה אל אביהם"⁹. שלישית, "ועשה לו כתונת פסים"¹⁰. כתונת פסים

3 הופמן טוען כי הישנות החלום כאן איננה משמשת לחיוזק, כי כל חלום רומז לתקופה שונה. החלום הראשון רמז לזמן שבו באו האחים לבדם למצרים (מ"ג, כו), והשני לזמן שבו כל בית יעקב הכיר בגדולת יוסף (מ"ט, כו) — הופמן, עמ' תקסו.

4 מכאן נראה בעליל שלא היה יוסף מסיח לפי תומו בספרו חלומותיו, כי אם מתכוון להודיע את אביו ואת אחיו שחלם חלומותיו להם, ואם כן, לא מחכמה עשה יוסף להעיר קנאת אחיו וכעס אביו ... ללמדך שלא היה יוסף חכם מאוד" (ארליך א, מקרא כפשוטו, כרך א, ניו יורק 1969, עמ' 101).

5 "והלוא אמך כבר מתה. והוא היה יודע שהדברים מגיעין לבלהה, שגידלתו כאמו, ורבותינו למדו מכאן שאין חלום בלא דברים בטלים, ויעקב נתכוון להוציא הדבר מלב בניו שלא יקנאוהו, לכן אמר לו ... כשם שאי אפשר באמך כך השאר הוא בטל" (רש"י על פי מדרש בראשית רבא).

החלומות בסיפור יוסף

[3]

לקוח מהסביבה הארצית של יוסף. החלום השני — ממראות השמים; בחלום הראשון משתתפים שנים עשר האחים ושנים עשרה אלומות, ויוסף מיוצג על ידי אלומתו; בחלום השני משתתפים רק אחד עשר כוכבים, אבל גם השמש והירח, ויוסף אינו מיוצג על ידי שום כוכב. הכוכבים משתחווים לו. אין ספק שהחלום השני הוא הרבה יותר מפתיע, דמיוני ויומרני מהחלום הראשון. יוסף מושל לא רק בארץ, אלא גם בשמים, לא רק על אחיו, כי אם גם על הוריו.

שני החלומות מקדימים את המאוחר ומכינים את הקורא לקראת המאורעות המפתיעים המצפים לו בעתיד.

ב. החלומות של שר המשקים ושל שר האופים

כמו בחלומות יוסף מופיעים גם בסיפור על שרי פרעה שני חלומות, אבל לא של איש אחד, אלא של שני אנשים. לכן מרובים ההבדלים בין שני החלומות, אף-על-פי שיש בהם הרבה יסודות משותפים. נעיין תחילה בנקודות השוות שבשני החלומות.

א. גם כאן מקדמת כל חלום המלה "והנה" —

חלום שר המשקים: "והנה גפן לפני, ובגפן שלושה שריגים, והיא כפורחת, עלתה ניצה, הבשילו אשכולותיה ענבים, וכוס פרעה בידי, ואקח את הענבים ואשחט אותם אל כוס פרעה, ואתן את הכוס על כף פרעה" (מ', ט—יא).

חלום שר האופים: "אף אני בחלומי, והנה שלושה סלי חורי על ראשי, ובסל העליון מכל מאכל פרעה, מעשה אופה, והעוף אוכל אותם מן הסל מעל ראשי" (שם, טז—יז).

ב. בשני החלומות המספר שלושה הוא מרכיב יסודי. בחלום הראשון נראים בגפן שלושה שריגים. הגפן מופיעה בשלושה מצבים: היא פורחת, אחר כך מעלה ניצה (כלומר: הפרח הופך לפקע, שממנו מתפתח הפרי), ולבסוף מבשילים האשכולות ענבים.

יעקב הוא הפותר אותו. כנראה שהאחים פחדו לפתור אותו, או לפחות לא העזו לבטא בפיהם את פתרונו. ההישנות של החלום הפחידה אותם כי הם האמינו בחלומות⁶. יעקב גוער ביוסף (אולי כדי להפיס את דעת האחים), אבל הוא "שמר את הדבר", שמא יש בו ממש, ואילו האחים הוסיפו את קנאתם על שנאתם (יא), וכל כך גדולה היתה שנאתם וקנאתם עד שהיו מוכנים להורגו. גם יעקב וגם יוסף לא יכלו להעלות בדעתם שנאת האחים היא עמוקה כל כך ומסוכנת כל כך. יוסף מכונה בפי האחים: "הנה בעל החלומות הלזה בא" (יט). כל מילה ספוגה לעג ושנאה. "ועתה לכו ונהרגנו... ואמרנו חיה רעה אכלתנו, ונראה מה יהיו חלומי" תי"ו. ובכן, שוב החלומות! החלומות רדפו אחריהם יום וילילה והדריכו את מנחתם.

האירוניה בסיפור זה היא שהאחים רצו להמיתו ומכרתו לעבד כדי שלא יתגשמו חלומותיו. אבל דוקא מכירתו היא הסיבה להתגשמות חלומותיו. עלייתו וגדולתו של יוסף היו תוצאה של כשרונו לפתור חלומות, והאחים הם עצמם היו הגורם לעלייתו העתידה, בזה שמכרוהו, כדי לבטל את חלומותיו. החלומות מהווים אפוא את החול-יות המגשרות בין השלבים העיקריים בחייו: יוסף מכירתו לעבד במצרים, יציאתו מהבור בבית הסוהר ועלייתו הפתאומית לארמון פרעה.

השווה — בשני החלומות המלה "והנה", המראות טבעיים, אבל הפעולות אינן טבעיות. בשני החלומות רואה יוסף השתחוות (לא-לומתו או לעצמו) ושניהם מביעים את המשאלות הגנוזות בנפשו להתנשאות על בני משפחתו. שני החלומות עתידיים להתגשם. את שניהם הוא מספר לאחיו, ושניהם מגבירים את שנאת האחים ליוסף..

השונה — את החלום השני מספר יוסף גם לאביו, לאחר החלום השני נוספה לאחים הקנאה על השנאה, את החלום הראשון פותרים האחים, את השני — יעקב. בחלום הראשון נעשות שלוש פעולות, בחלום השני נעשית פעולה אחת בלבד. החלום הראשון

6 "היה נראה להם שזהו פתרון החלום, וגם האמינו שאפשר שיתאמת הדבר באיזה צד, כי בהיות אביו אוהב אותו מכל בניו אולי ישימהו נגיד עליהם" (שד"ל, פירוש על התורה, תל-אביב תשכ"ו, עמ' 151).

באיטיות: "ואקח את הענבים, ואשחט אותם אל כוס פרעה ואתן את הכוס על כף פרעה". התמונה דינאמית מאוד ומגוונת מאוד.

ב. הפיתרון של החלום הראשון הוא לטובה (טז). הפיתרון של החלום השני הוא לרעה.

ג. שר המשקים אקטיבי בחלומו. החלום כולו מלא תנועה ופעילות. השר פועל, עובד, לוקח את הענבים, סוחט אותם, מגיש את הכוס. לעומתו נשאר שר האופים פסיבי לגמרי בכל חלומו, אין הוא עושה שום דבר. הוא גם אינו מכסה את הסל, לבל יאכל ממנו העוף, ואינו מנסה לגרש את העוף. ייתכן שהבדל זה בין שני החלומות הוא שעור ליוסף לפתור את חלומו של שר המשקים לחיים ואת חלומו של שר האופים למוות⁷.

בסיפור על שרי פרעה אנו רואים את השינוי המהותי שחל בדמותו של יוסף מאז נמכר לעבד. בניגוד ליוסף החולם, המגלה גאוה וכמיהה לשלטון, יוסף הפותר חלום מות הוא עניו וצנוע. את חכמתו אין הוא מייחס לעצמו: "הלוא לאלהים פתרונים" (ח). שינוי זה מורגש ביתר שאת בסיפור על פתרון חלומות פרעה.

מבחינה ספרותית, שני החלומות של השרים משמשים הקדמה והכנה לחלומות פרעה. שניהם מקדימים את המאוחר ומרמזים על העתיד. שניהם מתגשמים, אבל ההתגשמות במקרה זה היא מהירה מאוד, לאחר שלושה ימים, בניגוד לחלומות יוסף המתגשמים לאחר שלוש עשרה ועשרים ושתיים שנה.

חלומות השרים נבדלים מחלומות פרעה ודומים לחלומות יוסף בנה שאינם כוללים תוכן כללי, לאומי, או דתי, או מדיני, אלא עוסקים באישיותם של החולמים. הם משקפים את אמנם את המשטר המדיני במצרים: מונרכיה אבסולוטית, שבה המלך הוא המ"חוקק, השופט והמבצע. פרעה מחליט

שלושת המצבים באים במהירות ובתכיפות זה אחר זה ללא הפסק זמן בין מצב למצב. שר המשקים עושה בחלום שלושה פעולות: הוא לוקח את הענבים מהגפן, סוחט אותם אל כוס פרעה ונותן את הכוס על כף פרעה. המלה "כוס" מופיעה שלושה פעמים. גם השם פרעה מופיע שלושה פעמים. התמונה כוללת שלושה עצמים: הגפן, הכוס וכף פרעה. בחלום השני נושא שר האופים על ראשו שלושה סלים, וגם בו כוללת התמונה שלושה עצמים: הסל, העוף האוכל מן הסל וראשו של השר.

ג. בשני החלומות לקוחה התמונה מההווה היומיומי, שבו חי החולם. שר המשקים חולם על גפן, ענבים, יין ופרעה. שר האופים חולם על מאכלים ועוגות. כל העצמים הנראים בחלומות הם טבעיים, לא דמיוניים.

ד. הפיתרון של שלושת השריגים ושל שלושת הסלים הוא אחד: שלושה ימים (יג, יט).

ה. בשני החלומות כוללים הפתרונות את המשפט: "ישא פרעה את ראשך", אבל משמעות הביטוי בחלום הראשון היא: ירים את ראשך, יפקדך לטובה, ובחלום השני יסיר את ראשך.

ועתה ההבדלים בין שני החלומות:

א. בחלום השני ישנה פעולה אחת בלבד: העוף אוכל את העוגות מן הסל העליון. בחלום הראשון פעולות רבות. (מבחינה זאת קיים דמיון לחלומות יוסף, שגם בהם פעולות אחדות בחלום הראשון ופעולה אחת בשני). כבר ראינו שהגפן עוברת במהירות שינויים מהותיים. אין אפילו ואו חיבור בין המלים: "והיא כפורחת, עלתה ניצה, הבשילו אשכולותיה ענבים". כמו בחלומות יוסף גם כאן הפעולה הנעשית בגפן היא בלתי טבעית ומנוגדת לחוקי הטבע. גפן אינה יכולה לפרוח ולהבשיל בזמן אחד. בניגוד לפעולות הגפן נעשות פעולות השר

7 "שר המשקים הרואה את עצמו כעובד וכפעיל... נראית מתוך חלמו שקינתו, חריצותו, תשומת לבו לעבודתו, מידת אחריותו. ואולם שר האופים רואה עצמו בלא שום עשייה... אלא עומד במקומו והמאפה מוכן בסלים... כבר העיד על עצמו ועל רשלנותו, על עצלנותו ועל זלוול במלאכתו. סופו של האיש הוריו במלאכתו — "לפני מלכים יתיצב". סופו של הרשלן, הפושע במלאכתו — לתלייה" (כנו יעקב בפירושו לבראשית, מובא בספרה של נ. לייבוניץ, עיונים בס' בראשית, ירושלים תשכ"ז, עמ' 301).

החלומות בסיפור יוסף

[5]

כל הרעיונות האלה מתגלים בבהירות רבה בחלומות פרעה.

ג. חלומות פרעה

החלום הראשון — "והנה עומד על היאור, והנה מן היאור עולות שבע פרות יפות מראה ובריאות בשר, ותרעינה באחוי. והנה שבע פרות אחרות עולות אחריהן מן היאור, רעות מראה ודקות בשר, ותעמודנה אצל הפרות על שפת היאור. ותאכלנה הפרות רעות המראה ודקות הבשר את שבע הפרות יפות המראה והבריאות" (מ"א, א—ד).

החלום השני — "והנה שבע שבלים עולות בקנה אחד בריאות וטובות. והנה שבע שבלים דקות ושדופות קדים צומחות אחריהן. ותבלענה השבלים הדקות את שבע השבלים הבריאות והמלאות, וייקץ פרעה והנה חלום" (שם, ה—ז)⁸.

גם כאן המלה "והנה" מביעה את ההפתעה שבחלום. היא מופיעה שלוש פעמים בכל חלום, אבל בחלומות פרעה תופס מקום מרכזי לא המספר שלושה (שהוא הקובע בחלומות השרים), אלא המספר שבע: שבע פרות, שבע שבלים, שבע שגים. שלושה ושבעה הם מספרים טיפולוגיים בספרות המקראית. ההפתעות שבכל החלומות בסיפור יוסף הם חלק מההפתעות המרובות בהן מצטיין סיפור זה, והדבר המפתיע ביותר בכל הסיפור הוא ההתגשמות של החלומות המפתיעים.

בניגוד לחלומות יוסף והשרים, אין חלום מות פרעה מוסכים על תוכן אישי ואינם מבטאים משאלות גנוזות בנפש החולם. הם משקפים את הבעיות של הכלכלה המצרית, שהייתה תלויה ביאור והתבססה על גידול מקנה ובקר ועל חקלאות.

כל הגופים והעצמים שרואה פרעה בחלום מו הם טבעיים ולקוחים מההווי היוםיומי שבו חי פרעה במצרים, אבל גם כאן הפעולות וההתרחשויות הן בניגוד לחוקי הטבע. ראשית, פרות אינן אוכלות בשר; שנית, הפרות הרזות והחולות אוכלות את הפרות השמנות, כאשר הפרות השמנות עדיין חיות

בשרירות לבו על החיים והמוות של שריו. החלומות מראים לנו חלק מההווי של ארמון המלכות. ברם, התפקיד העיקרי של חלומות השרים בסיפור הוא לשמש גורם ואמצעי המקפיץ את יוסף מבריא עמיקתא של בית הסוהר לאיגרא רמא של ארמון פרעה. המניע את הקפיצה המפתיעה הזאת הוא שר המשקים, אשר שכח את יוסף, אבל הוא נזכר בו לאחר שנתיים, כאשר מבקש פרעה פותר לחלומותיו (מ"א, ט).

בגלל חלומותיו הושלך יוסף אל הבור בעמק דותן ונמכר לישמעאלים, או נגנב על ידי המדינים. בגלל פתרון חלומותיו של פרעה נעשה משנה למלך ושליט במדינה המצרית הגדולה. פתרון החלומות של אחרים הוא אשר הביא להגשמת החלומות של עצמו.

אף-על-פי שיוסף מייחס את פתרון החלום מות לאלהים, ולא לחכמתו, אין ספק שבסיפור יוסף החכמה היא המקנה ליוסף הצלחה ועלייה גם בבית פוטיפר, גם בבית הסוהר וגם בארמון פרעה. החכמה של יוסף המלווה אמונה עמוקה באלהים, שהוא מקור חכמתו והסיבה היחידה לכל ההתרחשויות, הוא האידיאל של ספרות החכמה: חכם ירא אלהים, עניו וצנוע.

גם בחלומות יוסף וגם בחלומות השרים, וכן בחלומות פרעה, מתרחשות הפעולות בניגוד לחוקי הטבע. זהו היסוד הציורי המפתיע שבחלומות. זהו גם ההישג האמ-נותי של המספר, היוצר תמונות אמנותיות פנטסטיות מרתקות, מלאות צבעים ותנועות, אבל הדבר מבטא גם רעיון חשוב מאוד, שגם ההתרחשויות בעולם המציאות, בחיי האדם ובהיסטוריה, שהחלומות משקפים אותן, אינן מתנהלות לפי חוקים טבעיים רציונליים, פשוטים והגיוניים, אלא לפי רצון האלהים, שאינו תלוי בחוקיות הטבעית ושהוא המכוון את ההתרחשויות. החלומות מגלים מראש בדרך ציורית וסמלית את ההתרחשות בעתיד במציאות הריאלית. הם עצמם אינם ריאליים, אבל הם שאובים מהמציאות הריאלית והם מכוונים אל המציאות הריאלית.

8 יש מפרשים הטוענים כי פרעה חלם חלום אחד בשני חלקים: "חלום חלמתי ופותר אין אותו" (מ"א, טו), "חלום פרעה אחד הוא" (כה). אבל בפסוקים ד—ה נאמר במפורש: "ויקץ פרעה וישן ויחלום שנית". אמנם, לשני החלומות ישנה משמעות אחת, והוא חלום שני החלומות בלילה אחד, בזה אחר זה, אבל בכל חלום התמונה אחרת, ולכן לפנינו שני חלומות, ולא אחד.

ורועות באחו; ובסיפור פרעה ליוסף נאמר גם: "ותבאנה אל קרבנה, ולא נודע כי באו אל קרבנה, ומראיהן רע כאשר בתחילה". השבלים הדקות בולעות את השבלים השמנות, ויש כאן שתי תופעות בלתי טבעיות: הדקות הבולעות את השמנות ועצם פעולת הבליעה של שבלים. כדי לעזור ליוסף לפתור את החלומות מספר פרעה ליוסף פרטים מסוימים שאינם נזכרים בסיפור הראשון. המשותף לכל ששת החלומות בסיפור יוסף הוא אפוא כדלקמן:

- א. ההישג האמנותי של ציור החלומות כשהוא לעצמו. אלו הן תמונות ציוריות המזכירות את הציור המודרני, אשר אף הוא מתעלם מחוקי הטבע.
- ב. התמונות לקחות מההווי היומיומי, בו חיים החולמים. הן טבעיות, לא דמיוניות, אבל הפעולות והתרחשויות אינן טבעיות, והן בניגוד לחוקי הטבע.
- ג. בכל החלומות יש יסוד של תמיהה והפתעה, המתבטא גם במלה "והנה".
- ד. כל החלומות מתגשמים בסופו של דבר, לאחר זמן קצר, או ארוך.
- ה. בכל החלומות יש יסוד נבואי, גילוי העתיד. העתיד ידוע מראש.

כיצד הצליח יוסף לפתור את חלומות השרים ואת חלומות פרעה? — אלהים היודע את העתיד להתרחש, כי הוא הקובע מראש את העתיד, הוא המגלה ליוסף את פתרון החלום. זהו פשוטו של מקרא. כאשר מובא יוסף אל פרעה, ופרעה רואה בו "פותר חלומות" מקצועי דוגמת חרטומי מצרים, מעמיד אותו מיד יוסף על טעותו ואומר: "בלעדי!" (לא מכוח חכמתי אני פותר), אלא "אלהים יענה את שלום פרעה", והוא חוזר אחר כך שלוש פעמים על הצהרה דומה:

"את אשר האלהים עושה הגיד לפרעה";
 אשר האלהים עושה הראה את פרעה";
 "ועל הישנות החלום אל פרעה פעמיים, כי נכון הדבר מעם האלהים וממהר האלהים לעשותו".

את היכולת לפתור חלומות לא ייחס יוסף לחכמתו, אלא לגילוי אלהים. בזה מתבטא השינוי העצום שחל באישיותו. הנער המדומה, הגאה והשוואף שררה, הפך להיות

ד. תפקידי החלומות בסיפור יוסף

- א. מבחינה אמנותית החלומות עצמם הם יצירה אמנותית נפלאה: תמונות מקוריות דינאמיות של אלומות סובבות ומש-תחוות, פרות יפות מראה העולות מן היאור, גפן הפורחת ומבשילה, כוכבים מרכינים ראשם ועוד. מבחינה ספרותית — סיפור יוסף פותח בחלומות יוסף וסופו התגשמות חלומות אלה, בראשונה כשהאחים יורדים בביקורם הראשון לשבור שבר במצרים, והם משתחווים ליוסף בלא לדעת כי הוא אחיהם, ולאחרונה לאחר מות יעקב, כשהם נופלים לפניו ומתחננים שיסלח להם על פשעם. החלומות מהווים אפוא את המסגרת לסיפור כולו, והם גם חוליות מרכזיות בהתפתחות העלילה.⁹ החלומות של יוסף הם הסיבה העיקרית למכירתו, חלומות השרים הם הגשר לחלומות פרעה, ובגלל פתרון חלומות אלה עלה יוסף לגדולה וזכה לראות בהתגשמות חלומות נעוריו. החלומות של פרעה מקדמים את כל ההתרחשויות במצרים במשך ארבע עשרה שנה. בתקופה זו מתרחשת גם הדרמה של פגישת יוסף ואחיו, ההתנכרות של יוסף, ההתוודעות אל אחיו וההשלמה אתם. החלומות מעידים גם על אחדות העלילה של הסיפור, אף-על-פי שאפשר למצוא בסיפור פה ושם התנגשות בין שתי מסורות הנבדלות בפרטים מסוימים ובשימוש במלים מסוימות.

9 צ. אדר, סיפור יוסף והוראתו, עיונים ג', ירושלים, תשי"ד, עמ' לה.

בכל שלבי סיפור יוסף מורגשת ההכוונה וההשגחה הסמויה של האל, אף-על-פי שאינה נזכרת במפורש, והשגחה זו פועלת לפי תכנית ברורה וקבועה מראש, ללא אפשרות של שינוי. השקפה זו מתבטאת בחלומות בעובדה שכל הפעולות בהם אינם לפי הטבע אלא בניגוד לחוקי הטבע, ללמ-דגו שהעניינים אינם מתנהלים לפי חוקים טבעיים, הגיוניים, אלא לפי רצון אלהים, שאינו כפוף לחוקי הטבע.

להשקפה דטרמיניסטית אירציונאלית זו יש מקבילות רבות בתנ"ך. למשל, ספר קהלת האומר: "לכל זמן ועת לכל חפץ תחת השמים. עת ללדת ועת למות ... עת לאהוב ועת לשנוא, עת מלחמה ועת שלום" (ג', א-ח); "מעוות לא יוכל לתקון וחסרון לא יוכל להימנות" (א', טו). והרי לפנינו קשר נוסף בין סיפור יוסף לספרות החכמה¹⁰. מאחר שרק אלהים הוא המכוון את הדברים בעולם לפי רצונו החפשי והבלתי תלוי, יודע רק הוא מראש את העתיד המחוייב, ורק הוא יכול לגלות לאדם או לנביא עתיד זה. עובדה זו מביאה אותנו בהכרח אל האנגלוגיה שבין החלום והנבואה ואל הצורך להבחין ולהבדיל ביניהם.

ה. החלום והנבואה

החלום המגלה את העתיד יש בו ודאי יסוד מסוים של נבואה¹¹. ואולם הנבואה איננה בעיקרה תופעה של הגדת עתידות, אלא של התגלות ה' לנביא, בה מוסר ה' לנביא שליחות, או חוק, או תוכחה לעם. התגלות זו עשויה להופיע בלויית תמונה, או מראה, או חזון, או בלא כל תמונה, כדיבור בלבד (כמו למשה). כבר עמד על כך הרמב"ם בספרו "מורה נבוכים"¹² כי ההתגלויות במקרא הן בדרגות שונות וברמות שונות. אנו מוצאים בספר בראשית התגלויות ברמה נמוכה ביותר בחלומות. אלהים בא אל

ב. מבחינה אידיאית — החלומות הם ביטוי מטאפורי ציורי להשקפת עולם דטרמיניסטית דתית, אשר לפיה כל המתרחש בחיים ובהיסטוריה נקבע מראש על ידי אלהים, ואין האדם יכול לשנות או לתקן את מהלך ההתרחשויות, שהרי מה שעתידי לקרות כבר נתגלה לפני כן בחלום, וההתגלות בחלום היא ערובה להתגשמותו בעתיד. החלום מגלה את התכונה האלהית של הנהגת העולם. שנות השובע והרעב במצרים מחרייבות לבוא, ואפילו באותו סדר ובאותו מספר שנים, כמו בחלום. עתידו של יוסף להיות שליט במצרים ואדון לאחיו אינו ניתן לשינוי. האחים שמכרו את יוסף לא פעלו על דעת עצמם אלא שמשו כאמצעי בלבד בידי ההשגחה. יוסף אומר להם במפורש: "ועתה אל תעצבו ואל יחר בעיניכם כי מכרתם אותי הנה, כי למחיה שלחני אלהים לפניכם ... וישלחני אלהים לפניכם, לשום לכם שארית בארץ ... ועתה לא אתם שלחתם אותי הנה, כי אלהים ...". יוסף הופך אפוא את מעשה המכירה של האחים לשליחות (הוא חוזר על המלים "שלח, אלהים" 3 פעמים!) ואומר בפירוש כי לא האחים הם אשר הורידו אותו מצרימה. הם היו רק מכשיר ביד ה', אשר כיוון אותם לעשות מה שעשוי. לא נדון כאן בבעייה המוסרית, מהי אשמתם ומדוע יוסף מענישם, אם "נאלצו" למכרו ברצון ההשגחה, מה שחשוב לנו הוא הרעיון כי מה שעשו האחים וכל מה שקרה אחר כך ליוסף היה מחוייב להייעשות ולקרות, כי החלום כבר העיד על כך מראש, ואפשר לומר בלשון הפתגם: סוף מעשה בחלום תחילה.

תפקיד החלום בסיפור יוסף הוא אפוא מבחינה אידיאית לא רק לגלות אלא לקבוע את מהלך המאורעות בעתיד. מה שנעשה על ידי האחים ועל ידי יוסף ומה שקורה במצרים אינו נקבע על ידי הרצון החפשי של האדם, כי אם על ידי רצון ההשגחה.

10 "נושא החלום בנוי על השקפה דטרמיניסטית, שהיא יותר אלילית מאשר תנ"כית, ואכן בעניין זה מיטשטש האופי הישראלי של סיפור יוסף ויש לראותו במסגרת המזרח העתיק" (שם, לו). אין אני מקבל את הדיעה שההשקפה הדטרמיניסטית מטשטשת את האופי הישראלי של הסיפור.

11 על כל נביא, בניגוד למשה, נאמר: "במראה אליו אתודע, בחלום אדבר בו לא כן עבדי משה" (במדבר י"ב, ו-ח).

12 מורה נבוכים, חלק שני, פרק מה.

מות בספר בראשית, כי מה שנקבע על ידי אלהים אינו ניתן לשינוי. אבל באותו פרק עצמו נאמר על ידי ה' אל שמואל: "ניחמתי כי המלכתי את שאול למלך" (יא). יונה העומד על הגבול בין נביאים ראשונים לאחרונים כבר יודע כי ה' הוא "אל רחום וחנון, אך אפים ורב חסד, וניחם על הרעה" (ד', ב). ובאמת, אנשי נינוה חוזרים בתשובה, "וינחם האלהים על הרעה אשר דיבר לעשות להם, ולא עשה" (ג', י). התשובה של אנשי נינוה ביטלה את החלטת אלהים הקודמת. כל נבואות התוכחה של נביאי ישראל מבוססות על האמונה, שאם ישובו בני ישראל מדרכם הרעה, לא תבוא עליהם הפורענות שנגזרה¹⁴. ירמיה מבדיל במפורש בין נבואה לחלום: "שמעתי את אשר אמרו הנבאים הנבאים בשמי שקר לאמר, חלמתי, חלמתי... הנביא אשר אתו ידבר חלום יספר חלום, ואשר דברי אתו ידבר דברי אמת. מה לתנב את הבר נאום ה'!" (כ"ג, כח—כח). וזכריה הנביא אומר: "כי התרפים דברו און, והקוסמים חזו שקר, וחלמות השוא ידברו, הבל ינחמו" (י', ב). ירמיה וזכריה מגדירים אפוא את החלומות כנבואות שקר¹⁵.

אבל בספר בראשית בכלל ובסיפור יוסף בפרט אין החלומות מדברים שוא ושקר. הם מבטאים בצורה ציורית-מטאפורית את ההשקפה הדטרמיניסטית הדתית, לפיה מת-רחשים המאורעות בהתאם לתכנית אלוהית קבועה מראש, שאי אפשר לשנותה¹⁶.

אבימלך בחלום ומוהירו לבל יגע בשרה (כ', ג), אלהים מזהיר את לבן בחלום על דבר יעקב (ל"א, כד), מלאך אלהים אומר ליעקב בחלום בחרן לשוב לארץ מולדתי (שם, יא). החלום עשוי אפוא להידמות להתגלות ברמה נמוכה, בה אין שליחות, או תוכחה, אלא אזהרה, או הודעה קצרה בלבד. אומר י. קויפמן¹³:

"התגלות האלוהות לאדם בחלום תצוייר בשני אופנים: בחלום החידה ובחלום הנבואה. בחלום החידה האדם רואה מראות (תמונות או פעולות) המשמשים סמלים ושיש בהם כוונה נסתרת. בחלום הנבואה האלוהות מתגלה לאדם ומדברת אליו את דבריה בפירוש ובלי סמל. חלום החידה טעון פתרון. את שני סוגי החלום אני מוצאים גם בעמים גם בישראל, אבל אופייני לישראל הוא החלום הנבואה, ולא חלום החידה. חלומות חידה חולמים פרעה מלך מצרים ונבוכדנאצר מלך בבל, אבל אין חלומות חידה לישראלים, וגם אין בישראל חכמת חלומות ופותרי חלומות. רק שני פותרי חלומות עבריים יודע המקרא: יוסף ודניאל, ושניהם מופיעים בחצרות מלכי גויים"¹⁴.

אמנם, הנבואה המאוחרת התנגדה לחלום בגלל היסוד הדטרמיניסטי שבו, המגיד עתידות והקובע עתידות. שמואל אומר לשאול: "בצח ישראל לא ישקר ולא ינחם, כי לא אדם הוא להינחם" (שמואל א' ט"ו, כט). כאן אותו הרעיון המונח ביסוד החלו-

13 תולדות האמונה הישראלית, כרך א', עמ' 507—508.

14 על החלום בספרות המזרח הקדמון עיין הערך "חלום" באנציקלופדיה המקראית, כרך ג', ירושלים, 1958, עמ' 143—152; לכסיקון מקראי, כרך א', תל-אביב תשכ"ה, 287—288; וכן י. קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, כרך א', עמ' 375 ואילך.

14 המעבר מהדטרמיניזם אל הבחירה והתשובה מתגלה בדברי עמוס, הראשון לנביאי הכתב. תחילה הוא אומר: "הילכו שנים יחדו בלתי אם נודעו?" (ג', ג), וזהו ביטוי להשקפה דטרמיניסטית. בשלב שני הוא אומר: "שנאו רע ואהבו טוב... אולי יחנן ה' אלהי צבאות שארית יוסף" (ה', טו). עדיין יש כאן ספק: אולי! אבל במראות הוא חוזר פעמיים: "ניחם ה' על זאת, לא תהיה" (ז', ג) ו"גם וביטויים" "לא שבתם עדי" (ד', ג, ה, ט, י, יא) מתבטאת האמונה ביכולת התשובה.

15 בנביאים של בית שני חלה שוב ירידה בעניין זה. "לעומת חזונו עמוס, ירמיה ויחזקאל, שהם חזויות שבהקיק, יש כאן סימנים ברורים לחלום... ניתק הקשר הבלתי אמצעי בין אדם ואלהים, שהוא אופייני לנבואה הקלאסית" (ב. אופנהיימר, חזונו וזכריה, ירושלים, תשכ"א, עמ' 85).

16 גם בקהלת מצויה הערכה שלילית של החלום: "כי בא החלום ברוב עניין וקול כסיל ברוב דברים" (ה', ב); "כי ברוב חלומות והבלים ודברים הרבה" (שם, ו).

החלומות בסיפור יוסף

[9]

וירדו מלאכי חוצה לארץ ללוותו". לפי הפשט, החלום מוצאו מנפש החולם, ולכן עולים המלאכים תחילה מתוך נפשו של יעקב. מפליא הדבר, שהסולם עשוי לשמש סמל לחלום עצמו במקרא, שהרי החלום הנבואי הוא האמצעי שעל ידו נוצר המגע בין אלהים לאדם.

באשר לאברהם, הרי אתו מדבר ה' בנתינת פות, ללא אמצעות חלום, ובכל זאת אפשר לראות את ברית בין הבתרים כהתגלות בחלום: "ויהי השמש לבוא, ותרדמה נפלה על אברם, והנה אימה חשכה גדולה נופלת עליו, ויאמר לאברהם: ידוע תדע וגו'" (ש"ו, יב). ובכן, נאמרו הדברים לאברהם בהיותו במצב של תרדמה. מכל מקום, מה שמעניין אותנו בברית בין הבתרים הוא הקשר הישיר בין תוכן דברי אלהים לאברהם לבין סיפור יוסף. בברית בין הבתרים אומר ה' לאברהם: "ידוע תדע כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם, ועבדום וענו אותם ארבע מאות שנה" (יג). גורל זרעו של אברהם נקבע אפוא מראש, וסיפור יוסף הוא המלמדנו כיצד נתגשמו דבריו של ה' לאברהם! מכירת יוסף ופתרון החלומות של יוסף הם גם שהביאו לידי ירידת בני ישראל מצרימה¹⁸. הנבואה הישראלית התנגדה לדטרמיניזם. גורלו של האדם תלוי בהתנהגותו. האדם יכול לשנות את גזירת אלהים על ידי חזרה בתשובה. הדבר מודגש ביחוד בדברי הושע, ירמיה ויחזקאל, אבל בחלומות יוסף ובחלום לומר של אברהם שלטת ההשקפה הדטרמיניסטית, לפיה כל מה שעתידי להתרחש נקבע מראש, ידוע מראש ונגלה מראש בחלום²⁰.

ז. חלומות יוסף והחלומות יעקב ואברהם המדרשים על ספר בראשית מלמדים אותנו את הדמיון הרב בין דמותו וחיוויו של יעקב לבין דמותו וחיוויו של יוסף. לנו חשוב הדמיון בחלומות של יוסף ויעקב. אצל שניהם מופיע החלום בגיל צעיר — אצל יוסף בהיותו בבית אביו, אצל יעקב בברחו מבית אביו. אצל שניהם קשור החלום בשנאת אח. אצל יוסף החלום הוא סיבת השנאה, אצל יעקב שנאת עשו היא הסיבה לחלום. אצל שניהם משקף החלום את המתרחש בנפשם: יוסף כמה לגדולה, יעקב הוגה באלהים ובמלאכים. חלומות יוסף לקוחים מהארץ ומהשמים. סולם יעקב מוצב בארצה וראשו מגיע השמימה¹⁷.

אבל ההבדלים בין חלומות יוסף לחלום יעקב גדולים וחשובים. חלום יעקב איננו חלום אישי, אף-על-פי שיש בו גם יסוד אישי. הוא נמלט על נפשו מועם אחיו. הוא שוכב ירא ובודד על אבני השדה, והוא נאבק עם מצפונו ועם רגשות הפחד והחרדה לעתידו. והנה ה' מתגלה אליו, כדי לעודדו ולהבטיח לו את עורתו. ברם, עיקר חלומות של יעקב הוא בעל משמעות לאומית ודתית. יש בו לא רק תמונה, אלא גם התגלות ודבר אלוהים. התמונה אינה טבעית, אלא דמיונית, אלגורית, בעלת משמעויות רבות ושונות¹⁸.

אחת השאלות הידועות בחלום יעקב היא, מדוע נאמר "עולים" תחילה לפני "יורדים", דהרי המלאכים יורדים משמים לפני עלייתם. על כך עונה רש"י לפי המדרש: "עולים תחילה, ואחר כך יורדים. מלאכים שליווהו בארץ אין יוצאים חוצה לארץ ועלו לרקיע,

17 "יעקב נתגדל על ידי חלום ויוסף נתגדל על ידי חלום" (לוי גינצבורג, אגדות היהודים, כרך ג', רמת-גן תשכ"ח, עמ' 1).

18 עיין מ. דובשני, ספר בראשית, מהדורה ספרותית, תל-אביב 1971, עמ' 173—175.

19 "וישלחהו מעמק חברון — והלוא חברון בהר היא? אלא מצעה עמוקה של אותו צדיק הקבור בחברון, לקיים מה שנאמר לאברהם בברית בין הבתרים, "כי גר יהיה זרעך" (רש"י).

20 הבעייה התיאולוגית של הסתירה בין ההשקפה הדטרמיניסטית של ידיעת אלהים מראש וקביעת אלהים מראש את המאורעות בעתיד לבין העיקרון של הבחירה החפשית של האדם העסיקה מאוד את חכמינו בכל הדורות. המשנה פתרה, כידוע, את הבעייה על ידי המאמר הפרדוקסאלי: "הכל צפוי והרשות נתונה" (אבות ג', ט"ו), אבל היא לא נתנה הסבר רציונלי לסתירה ההגיונית בין "הכל צפוי" לבין "הרשות נתונה". הרמב"ם עוסק בשאלה זאת גם ב"שמונה פרקים" (פרק ח), גם ב"הלכות תשובה" (פרק ה) וגם ב"מורה נבוכים" (חלק ג, פרק כ). הוא פותר את הבעיה על ידי ההבדלה המוחלטת המהותית בין ידיעת אלהים וידיעת האדם, אבל העיון בבעייה תיאולוגיה זו חורג ממסגרת המאמר הזה.